

«FLIV8YRM»

**Образи сусідів-супротивників у суспільній
свідомості японців та росіян (на прикладі аналізу
джерел кінця XIX – початку XX ст.)**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДИПЛОМАТИЧНІ МІСІЇ РОСІЯН ДО ЯПОНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.....	5
РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО РОСІЙСЬКУ ІМПЕРІЮ У СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ ЯПОНЦІВ.....	11
РОЗДІЛ 3. ОБРАЗ ПЕРЕСІЧНОГО ЯПОНЦЯ В УЯВЛЕННІ РОСІЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА РУБЕЖУ ХІХ – ХХ СТ.....	19
ВИСНОВКИ.....	26
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	29

ВСТУП

Образ, поведінкові стереотипи у японців про росіян почали складатися на межі XIX – XX ст., а особливо їх формування прискорилося у часи російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. Про це свідчать безліч плакатів та статей у Японії, наприкінці XIX – початку XX ст. [15].

Уявлення японців про Росію змінювалися досить динамічно. Загалом у процесі історичного розвитку суспільної думки країна пройшла тривалий шлях від образу незнайомців, з якими краще не спілкуватись, до образу рафінованого ворога. Проте зазначимо, що стосунки між цими народами майже ніколи не мали дружній характер. До сьогоднішнього дня мають місце територіальні претензії стосовно деяких островів.

В 2014 р. у відносинах між Росією та Японією відбувся так званий «кримський обвал». Оскільки увівши свої війська в Крим, Росія створила прецедент, вважаючи, що тепер всі територіальні претензії можна вирішити подібно до кримського сценарію. Для Росії така ситуація є особливо небезпечна, оскільки дуже багато країн мають територіальні претензії до РФ, серед яких і Японія, населення якої ще й досі пам'ятає конфлікти стосовно Курильських островів.

Метою конкурсної роботи є аналіз матеріалів дипломатичних місій росіян до Японії в XIX – XX ст. та їх систематизація з метою з'ясування механізму формування уявлень японського суспільства про Росію та росіян у той час.

Виходячи з поставленої мети, вирішуються такі завдання:

- проаналізувати наукову літературу з теми;
- здійснити комплексний аналіз джерельної бази;
- охарактеризувати дипломатичні місії росіян до Японії на рубежі XIX – XX ст.;
- з'ясувати витоки формування образу Росії та росіян в Японії;
- на основі джерел відтворити уявлення росіян про японців.

Багато відомостей щодо образу росіян та їх поведінкових стереотипів серед японців знаходимо у «Щоденниках Святого Миколая Японського» [4], який протягом 1860-х – 1912 рр. очолював духовну місію Російської Православної Церкви до Японії, та паралельно вів записи всього побаченого. У нотатках російського письменника І. О. Гончарова [3], призначеного 1852 р. секретарем дипломатичної місії адмірала Є. В. Путятіна, є важливі відомості про ставлення японців до російського народу. Необхідну інформацію з досліджуваної теми можна знайти також у записках російського мореплавця В. М. Головніна [2], секретаря російської місії в Токіо Г. О. Воллана [1], спогадах публіциста Л. І. Мечникова [8] та ін.

Досить своєрідними є джерела японського походження. Доступними для дослідження виявились записи японських моряків, чиї кораблі зазнали катастрофи поблизу берегів північних сусідів – Кацурагави Хосю [7], Оцукі Гентаку і Сімура Хіроюкі [9].

Історіографія з теми представлена перш за все працями російських дослідників О. М. Мещерякова [17], В. В. Овчиннікова [21], П. Ф. Воробйової [12], Є. Б. Сабліної [22], С. В. Чугрова [23] та ін.

Унікальність дослідження полягає в новизні постановки проблеми. Тема образу Росії в японському суспільстві є недостатньо вивченою на сьогоднішній день. Більшість дослідників висвітлюють питання лише з позиції образу Японії у свідомості росіян. Тому конкурсна робота характеризується різкою зміною вектора дослідження.

РОЗДІЛ 1.

ДИПЛОМАТИЧНІ МІСІЇ РОСІЯН ДО ЯПОНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Першу спробу Росії відрядити до Японії дипломатичну місію дослідники відносять до кінця ХVІІІ ст. В 1791 р. російська імператриця Катерина ІІ прийняла рішення направити посольство, однак не від свого імені, а від імені іркутського губернатора І. Піля, щоб не викликати негативної реакції з боку Нідерландів. Експедиція вирушила у 1792 р. і була очолена Адамом Лаксманом. Експедиція А. Лаксмана прибула на острів Хоккайдо, і отримала позитивну відповідь через десять місяців. З 23 липня 1793 р. російським купцям була відкрита гавань Нагасакі з обмеженим правом сповідувати християнство та виходити в порт для продажу товарів лише у визначений день.

Це був перший реальний успіх російської дипломатії у стосунках з Японією. Втім, скористатися цим договором росіяни не змогли: дуже швидко Російська імперія була втягнена у наполеонівські війни і надовго забула про далекосхідний напрям своєї політики.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Російська імперія почала проводити інтенсифікацію міжнародних відносин з країнами Сходу. Одним із найбільш результативних заходів була духовна місія до Японії у 1860-х – 1912 рр.

Засновник місії – Святий Миколай Японський (у миру Іван Дмитрович Касаткін) – був однією з найбільш знакових особистостей свого часу. Фактично на його плечі було покладено тяжке завдання – відкрити російське суспільство та його релігію, культуру, світогляд для Японії. Він за власним бажанням був призначений в Японію настоятелем консульського храму міста Хакодате на острові Хоккайдо.

Спочатку проповідь Євангелія в Японії здавалась абсолютно немислимою. За словами самого отця Миколая, «тодішні японці дивилися на іноземців, як на звірів, а на християнство, як на злочинську церкву, до якої можуть належати лише виявлені злодії та чаклуни» [4, с.770]. Вісім років

знадобилося для того, щоб вивчити країну, народ, мову, менталітет, звичаї тих, серед кого він мав проповідувати. Та на 1868 р. паства отця Миколая нараховувала вже близько двадцяти японців. Святий Миколай Японський вісім років вивчав мову і культуру Японії. Увесь цей час він навчався по 14 годин на добу: «Я намагався спочатку з усією ретельністю вивчити японську історію, релігію і дух японського народу, щоб дізнатися, якою мірою здійсненні там надії на просвіту країни євангельською проповіддю, і чим більше я займався з країною, тим більше переконувався, що близький той час, коли слово Євангелія голосно пролунає там і швидко промайне з кінця в кінець імперії» (тут і далі переклад з рос. мій – Ю. Б.) [4, с. 773]. Головним принципом місіонерської роботи святителя Миколая була повна відмова від будь-якої політики. Саме тому його щоденники є цінним джерелом з історії вивчення культурних зв'язків між Російською імперією та Японією.

За словами отця Миколая, уявлення російської людини про пересічного японця зводилося до образу «якоїсь фігури в халаті, з косичкою на маківці, смішно присідаючи і хихикаючи» [4, с. 207]. Це відбувалось від нестачі знань про Японію. Тому, на думку місіонера, слід вивчити не лише костюм і зовнішні прийоми японця, а його дух в історичному розвитку, отже – вивчити його літературу. Саме на це і звернув основну увагу Святий Миколай Японський.

Цінність цієї духовної місії до Японії полягає в тому, що діяльність отця Миколая здійснювалась окремо від політики. Підтвердженням повної аполітичності святителя стала російсько-японська війна 1904 – 1905 рр. На самому її початку святитель Миколай розіслав по всіх парафіях Японської Православної Церкви «Окружний лист», в якому, базуючись виключно на християнських ідеалах, благословляв японських християн виконати свій обов'язок перед батьківщиною. Він писав: «Кому доведеться йти в бій, не шкодуючи свого життя, боріться - не з ненависті до ворога, але з любові до ваших співвітчизників... Любов до батьківщини найбільш святе почуття...» [4, с. 736].

Святитель був єдиним росіянином у Японії під час війни. Ризикуючи життям, він залишився з Японською Православною Церквою. Єпископ Миколай чітко розумів, що патріотизм потрібен і для Японії, тому він наполегливо вимагав від своїх прихильників, щоб вони були вірними синами власної країни. Православних японців святитель Миколай благословив молитися про дарування перемоги їх імператору. Але сам під час війни у спільних богослужіннях участі не брав, оскільки не міг молитися за перемогу Японії над його батьківщиною. На час війни він припинив всіляке листування з Росією і цілком присвятив себе перекладацькій роботі.

Для дослідника теми російсько-японських стосунків «Щоденники» є першочерговим джерелом для опрацювання, оскільки вони створювались паралельно зі становленням православної церкви в Японії, яка до цього була категорично заборонена, а за прийняття християнства взагалі передбачалась смертна кара.

Таким чином, у «Щоденниках Святого Миколая Японського» відображено російсько-японські міжкультурні зв'язки кінця XIX – початку XX ст., детально описані всі етапи духовної місії, яка поклала початок пізнанню психології росіян у Японії.

Ще однією важливою дипломатичною місією, яка вплинула на формування образу Росії та росіян в Японії, стала поїздка Г. О. Воллана в якості консула у Хакодате (1886 р.) та секретаря духовної місії до Токіо (1896 – 1902 рр.). Його нариси «В стране восходящего солнца» містять надзвичайно значний обсяг інформації про російсько-японські відносини XIX ст., а також майстерно виконані замальовки побаченого. Їх цінність зумовлюється тим фактом, що автор був сучасником протистояння між двома країнами та знаходився в епіцентрі подій, коли розпочались конфлікти за окремі райони та цілі острови. У нарисах згадується і про діяльність Миколая Японського. Г. О. Воллан упевнено стверджував, що справа, започаткована єпископом Миколаєм, міцно тримається на ногах і однозначно буде підтримана японцями, навіть у тому випадку, якщо закінчиться будь-яка допомога з Росії [1, с. 168].

У своїх записах він постійно порівнював російські місії з англійськими та американськими. З жалем усвідомлював, що їхня духовна місія виглядає бідно, порівняно з іноземними. Церква була маленька та убога, священник був японцем і жодного слова не розумів російською. Загалом він дивувався з того, що православні японці зовсім не розуміють російської. Не дивлячись на той факт, що в Хакодате завжди було багато росіян, Г. О. Воллан побоювався, що скоро в місті пануватиме англійська мова, і все довкола православної церкви стане зовсім чужим. Подібна ситуація була і в Нагасакі. Хоч там подовгу знаходився російський флот, поруч з консульством лазарет для офіцерів та команди, а окрім того на зиму постійно приїжджало багато людей з Владивостока, для Воллана ці території залишались чужими, хоч і скидались багато в чому на Росію.

Важливість діяльності цього консула в Японії полягає в тому, що йому вдалося у власних нарисах зробити загальний опис російсько-японських відносин і на основі отриманих під час місії знань встановити причини протиріч між країнами. Він показав вагому роль японських поетів у формуванні образу росіян серед японців. Одним із таких поетів став Хаясі-Сіхей, який агітував за необхідність реформ, без яких «хижий північний орел не вагаючись приєднає до себе острівну державу, як він це зробив уже в Азії, захопивши одну країну за іншою» [1, с. 539].

Описав Г. О. Воллан і ситуацію, коли Порт-Артур перейшов під владу росіян. «Коли Порт-Артур і значна частина Ляодунського півострова опинилась у руках росіян, жахливе обурення і ненависть до Росії охопили японське суспільство. В японській пресі почались напади на уряд, звинувачення дипломатії, а в Японії організовувались маніфестації проти Росії. Газети вимагали війни. З'явилися статті про агресивну політику Росії в Азії» [1, с.541].

Не можна залишити осторонь діяльність Л. І. Мечникова, який у 1874 р. на два роки відправився до Токіо, де служив професором Токійської державної школи іноземних мов. За час цієї служби він не тільки розвивав та покращував власні знання японської мови, але й познайомився з цією своєрідною країною

та з реформами, котрі в ній проводились під час революції Мейдзі. Ним були зібрані матеріали з географії, етнографії, історії Японії.

Л. І. Мечников вважав, що Японія може стати на чолі відродження іншого Сходу, підкреслюючи, що цивілізовані нації не можуть і не повинні нехтувати її теперішнім і майбутнім значенням. Далекоглядність такого висновку контрастує з думками тодішніх російських панславистів, які переконували, що японці, разом з китайцями, турками, іранцями, приречені на 200 – 300 років бути лише слухняними учнями Заходу, і світ азіатський не має майже жодного шансу на самостійне, незалежне майбутнє [13].

У результаті аналізу японських реформ професор дійшов висновку, що Японія буде швидко прогресувати головним чином за рахунок поєднання власної культурної самобутності з сучасною європейською технологією. Розвиток Росії після проведення реформ він вважав чимось схожим з японським, проте не заперечував, що він мав свої принципові відмінності.

З ентузіазмом працював Л. І. Мечников над прилученням 40-мільйонної нації до європейської цивілізації «не за допомогою зброї і насильницьких методів, а використовуючи грифельну дошку», пропагував у Японії російську літературу, але не встиг зробити всього запланованого. Через хворобу він мусив повернутися до Європи.

На початку 1870-х рр. під час подорожі ним були створені записки «Воспоминания о двухлетней службе в Японии». Навряд чи в російській та навіть світовій японістиці знайдеться робота, яка б так яскраво описувала японське суспільство в перехідний період. У своїх спогадах російський учений подав декілька цікавих характеристик політичних діячів Японії.

Л. І. Мечников переконливо наголошував, що Японія, яка в Росії вважалась лише не вартим уваги додатком Китаю, рішуче вийшла на перший план та «здивувала непрошених відвідувачів не одною лише красою своєї природи, але й більш рухомою, сприйнятливою вдачею своїх жителів, своєю віковою культурою» [8, с.171]. Він зазначив, що в Росії значно перебільшувалась роль американського і європейського втручання в японські

справи. Насправді рух до змін, притаманний тодішній Японії, був місцевим «продуктом».

Окрім політичних аспектів, у спогадах вченого містяться цікаві подробиці сприйняття японцями іноземців, зокрема росіян, суто на побутовому рівні. Науковець пікреслив, що у японок розвивалась сором'язливість перед іноземцями. Він описував, як мандруючи околицями знаменитої Фудзіями та Нікко, часто зустрічав цілі гурти шанованих японців та японок різного звання, які поспішали повністю роздягнутися, перш ніж сісти снідати. Вони не соромились, вели жваві бесіди. Проте достатньо було увійти до кімнати хоча б одному європейцю, як японські дівчата одразу схоплювалися зі свого місця, швидко прикривали своє тіло будь-яким одягом, що був поруч та зникали за стінами [8, с.194].

Таким чином дипломатичні місії росіян до Японії стали першим суттєвим кроком до знайомства японського суспільства зі своїми північними сусідами. Окрім того, розглянуті вище подорожі почали стимулювати формування початкового образу Росії серед населення Японії, зафіксовані в подорожніх записках місіонерів, які нині стали незамінними джерелами для сучасних дослідників з питань японістики та міжнародних відносин.

РОЗДІЛ 2.

ЕВОЛЮЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО РОСІЙСЬКУ ІМПЕРІЮ У СВІДОМОСТІ ЯПОНЦІВ

Формування образу свого північного сусіда у свідомості японців започатковувалось з недовіри та конфліктів. Ще у 1765 р. польський полковник Моріц Август Беншовський направив з Камчатки японській владі листа, у якому переконував, що Росія готова до наступу. У цей час в Японії з'явилася приказка «Oroshia wa osoroshii», що дослівно означає «Росія, котра загрожує» [12, с. 172].

Дотепер у Японії відомі прізвиська лейтенанта Г. І. Давидова та мічмана М. А. Хвостова, які у 1811 р. здійснили грабіжницькі вилазки в японські факторії на Курильських островах, що не були санкціоновані владою. Ці заходи лише підтвердили думку японців про ворожість росіян [20, с. 82].

Окрім військової сфери, японці поступово знайомились і з російською культурою. Так конфуціанський учений Кацурагава Хосю виклав відомості про Росію, які дізнався від капітана корабля Дайкокуя Кодая, що потрапив у Росію в 1783 р. в результаті корабельної аварії. Найбільше враження на нього справило Царське Село, а саме мармурові статуї, розташовані в ньому. Скульптури вражали капітана своєю відвертістю. Через те, що в Японії не існувало естетичного милування тілом і його формами, він був обурений тим фактом, що в Росії оголене тіло виставляють таким чином на показ: «Серед них є і чоловіки, і жінки, всі вони голі, деякі з них сидять, інші стоять, а треті скорчилились. У них все зроблено відверто, навіть потаємні місця. Робота настільки майстерна, що неможливо висловити словами, але дивитись на них дуже неприємно і бридко» [7, с.125]. Таким чином можна припустити, що подібне негативне сприйняття японцями російської культури не було поодиноким випадком, а виражало загальну тенденцію до її критикування.

Про зовнішність росіян Кацурагава Хосю згадував мало, проте опису одягу присвячені цілі сторінки в його книзі. Важливою деталлю є той факт, що під час допиту капітана Кодая чиновники змушували його разом з колегами

одягати російське вбрання, кланятись стоячи і сидіти на стільцях, що повністю не відповідало звичним для японців уявленням.

На початку XIX ст. звичайні японці вважали, що тіло європейців мало не лише жахливу «оболонку», а й заповнювалось «варварським» змістом. Росіян вони іменували «червоними айнами». Червоний – це колір чортів, а «айни» – це варвари. Така інтерпретація була вдвічі принизливою. Їх звичаї викликали насмішки і презирство: неграмотні, харчуються вбитим тощо [17, с.138].

О. М. Мещеряков зазначав, що освічені японці додавали до епітету «червоний» ще й пояснення суто «раціоналістичне»: росіяни нібито носили одяг з червоного сукна (можливо, малися на увазі червоні кафтани стрільців). Самі ж японці ніколи не носили червоний одяг, який асоціювався у них з відсутністю естетичного смаку і нескромністю. Саме з цієї причини японські географічні карти зображували територію Росії винятково червоним кольором [17, с. 139].

На початку XIX ст. християнство в Японії було під суворою заборобою. Всі японці повинні були доводити, що вони не є прихильниками цієї релігії. Для цього їм пропонувалось здійснити фуміе – обряд топтання ногами християнських символів віри для доказу власної непричетності до християнської релігії. Такій процедурі піддавали й моряків, котрі повертались на батьківщину після того, як їхні кораблі бурею заносило до берегів Росії. Згадка про цей обряд міститься в рукописі «Канкай ібун» («Дивовижні свідчення про оточуючі [Землю] моря»). Цей рукопис являє собою оброблені чиновниками сьогунату записи допитів чотирьох японських моряків, які були прибиті штормом до російських берегів та повернуті до Японії російським посольством.

У рукописі також згадується про «неправильне» розуміння соціальних ролей та відсутність поваги у росіян до власних правителів. Потрапивши у Петербург, японські моряки після огляду пам'ятника Петру I з подивом та осудом відзначали: «Перехожі, проходячи повз, дивляться на нього, не помічаючи, навіть не згинають попереки» [9, с.278].

Лише починаючи з середини XIX ст. образ Росії в японському середовищі почав змінюватись у кращий бік. Ці зміни були спровоковані початком економічної та політичної співпраці між країнами. Найбільший вплив мали культурні програми, які здійснювались з метою ознайомлення японського суспільства з тонкощами російського мислення та побуту.

У період Мейдзі Росія була у серед тих країн, які нав'язали Японії нерівноправні договори. Вона втрутилася в підсумки японо-китайської війни і змусила Японію відмовитися від частини «справедливих» завоювань, отриманих за Шімоносекським миром (зокрема, від Ляодунського півострова). Безперечно, у взаємних контактах були й окремі позитивні для Японії моменти. Наприклад, японська інтелігенція щиро захоплювалася російською культурою і по праву називала Росію своїм учителем. Однак помітного сліду в японській культурі, побуті, державному устрої і військовій політиці Росія, на відміну від країн Заходу, не залишила. Тому, як слушно підкреслила сучасна російська дослідниця Е. В. Молодякова виходить, що негативний досвід виявився куди більш ефективним засобом впливу на історичну пам'ять сучасних японців, ніж позитивний [20, с.83].

Черговий поворот у сприйнятті Росії як сусідньої держави відбувся наприкінці XIX ст. У 1898 р. Росія привласнила собі Порт-Артур, а Японія сприйняла це як тяжкий геополітичний удар по своїх позиціях, побачивши в Росії агресора та загарбника. 1903 р. в країні було створене антиросійське товариство Тайро Досікай, основним вектором діяльності якого була пропагандистська політика, заклик до початку війни з Росією, стимулювання японського населення до повернення територій, які раніше їм належали [12, с. 175].

Кульмінаційним та найбільш дієвим етапом у формуванні ворожого образу росіян для японського суспільства стала трагічна російсько-японська війна 1904–1905 рр. Існує досить змістовна база наукових праць з цієї теми, проте варто акцентувати увагу на одному з найбільш специфічних типів джерел цього періоду – зображувальних, а саме на військових агітаційних плакатах.

У роки російсько-японської війни 1904–1905 рр. взаємне сприйняття обох воюючих сторін було сповнене ненависті, презирства, бажання домінувати над супротивником. Окрім пропагандистських плакатів – лубоків, джерелом для повноцінного пізнання образу російських солдат початку ХХ ст. слугують карикатурні зображення в сатиричних журналах. У різних виданнях росіян намагалися висміяти, їх зображували як боягузів, крадіїв, примітивних п'яничок тощо. Аналогічно з російськими військовими агітаційними плакатами, найбільший вплив японські карикатури мали на народні маси, які краще за все сприймали саме таке подання інформації.

У будь-якому столітті, незалежно від масштабу воєнних дій, максимальний вплив на розлючене, збуджене населення мали саме такі плакати. Не високі памфлети або публіцистичні твори, а примітивні агітаційні листівки, написані зрозумілою для народних мас мовою.

Переглядаючи вибірки таких постерів, які збереглись до сьогодні, і більше того, знаходяться в загальному доступі, дивуєшся, наскільки дієвими були гіперболізовані сюжети, орієнтовані на необізнане в міжнародних відносинах населення.

Пошукова мережа Google на запит «Плакати часів російсько-японської війни» видає 17 200 результатів. Переходячи за одним із перших посилань, кожна зацікавлена особа може побачити в якому саме образі типовий росіянин був представлений японцям.

По-перше, на японських плакатах ми зустрічаємо різноманітні перебільшення та метаморфози. Російських солдатів зображували вже відомими нам «червоними айнами» або «чортами», які ведуть підступну боротьбу з праведним японським населенням. Також росіян представляли в образі кошлато-волосатих і страшних козаків [17, с. 291]. Такий крок був здійснений зовсім не спонтанно, а з метою дегуманізації ворога.

По-друге, японці не приховували своєї модернізованої зброї, а навпаки всебічно демонстрували її на власних плакатах, вказуючи тим самим на значне відставання російської армії від технічного прогресу.

Японський уряд неодноразово і рішуче заявляв, що війна з Росією не має нічого спільного із зіткненням рас або релігій. Головна мета – забезпечення справедливих інтересів країни та захист нещасної Кореї. Однак японська суспільна думка значною мірою сприймала цю війну саме як расову, вона мала чітку «колірну» забарвленість. При цьому було здійснено повернення в, здавалось би, недалеке минуле, коли росіяни представлялись породженнями пекла.

У романі відомого японського письменника Серідзава Кодзіро головний герой розповідає про атмосферу в рибальському селищі часів російсько-японської війни. Коли він був дитиною, то спостерігав, як на залізничну станцію прибували російські полонені, які відповідали тому, що автор раніше бачив на картинках і фотографіях: зарослі рудим волоссям обличчя, як у мавп, одягнені ніби в шкури, у товсті яскраві пальто, навіть шапки були у них не як у людей. Серідзава Кодзіро стверджував, що за їхнім зростом було зрозуміло, що вони з породи демонів, а японські солдати, які виходили поруч з ними, ледь сягали полоненим до плечей. «Я з подивом дізнався, що на одній з нами планеті живуть люди, настільки несхожі на японців. Тридцять-сорок полонених, несучи в руках маленькі пакунки з поклажею, зійшовши на платформу, перемовлялися між собою. Те, що росіяни вміють говорити, також стало для мене відкриттям» [6, с. 25].

Як би не намагались приховати цей факт, проте «колірний код» був широко задіяний у тогочасних міжетнічних дискусіях. У «Щоденниках Святого Миколая Японського» зафіксовано заяву представника буддизму Оуці, що японці зовсім не є «жовтою небезпекою», а вони мають біле серце під жовтою шкірою. Натомість росіяни точно несуть «жовту небезпеку»: у них під білою шкірою жовте серце [5, с. 80].

Єдиним осередком гуманних російсько-японських відносин часів війни залишався Миколай Японський, який відокремлював власну діяльність від будь-яких політичних сутичок. Вважається, що у воєнний період він був єдиним росіянином, котрий залишився на території Японії. Його стараннями

уже на 1910 р. кількість православних віруючих збільшилася до 30 тис. осіб [4, с. 32].

Згідно з проаналізованими фактами, стає очевидно, що образ Росії та росіян в японському суспільстві був занадто нестабільним та постійно коливався із однієї крайності в іншу. Спостерігались то лібералізація стосунків, то різке падіння авторитету Росії і засудження її як найбільш підступного ворога.

Загалом образ Росії сформувався в Японії вже у другій половині XVIII ст. Це був образ страшної, небезпечної, потенційно загрозової країни. Сьогодні переважна більшість представників японської інтелігенції чітко розмежовують Росію та Західну Європу. Їх загальне розуміння таке, що Росія є окремою істотою, яка помітно відстає від Європи. Постановка питання про те чи належить Росія до Заходу чи до Сходу, їм теж здається позбавленим актуальності. У той самий час японські інтелектуали сильно образилися б на зневажливий і відчайдушний тон росіян, які заявляють: «Ми – азіати!», оскільки беззаконня, меркантильність і агресивність деяких росіян суттєво суперечать східній моралі. До того ж Азія вже давно перестала бути символом відсталості [2, с.297].

Від часу завершення російсько-японської війни до сьогоднішнього дня минуло 112 років. Чи залишились з того часу гетеростереотипи, сформовані за часів буремних років, актуальними й зараз?

Протягом декількох десятиліть Інформаційно-дослідницьке бюро при Кабінеті міністрів Японії регулярно здійснює опитування серед громадян стосовно питань зовнішньої політики, у тому числі й питання про стосунки з Росією. Варто зробити акцент на тому, що місце Росії в суспільній свідомості японців кардинально відрізняється від місця Японії у свідомості росіян.

За результатами одного з таких опитувань, протягом 2010 – 2011 рр. частка тих, хто не відчував симпатії до Росії збільшилась з 79,6% до 82,9%, а тих, хто відчував до неї прихильність знизилась з 15,4% до 13,4%. Лише в 2012 р. ставлення японців до Росії покращилось на 7,1%.

Проте у 2013 – 2016 рр., у зв'язку з відомими нам українсько-російськими відносинами, відбувся так званий «кримський обвал». Після окупації Криму Росією японці у своїй свідомості провели паралель по аналогії з Курильськими островами, тому сприйняли ці події досить болісно. У результаті, частка населення Японії, котра симпатизувала Росії різко впала з 22,5% до 17,4% [23, с. 22].

Отже, підсумовуючи, можна констатувати існування нерозривного зв'язку між початково сформованим образом Росії та росіян у свідомості японського суспільства в XIX ст. і його трансформацією в XXI ст. Більшість пануючих гетеростереотипів на території Росії висвітлюють Японію значно позитивніше, ніж їх відповідники у середовищі японського суспільства. Єдиним правильним рішенням для позбавлення стереотипного типу мислення у представників цих країн є збільшення кількості програм культурного обміну між Росією та Японією, переосмислення взаємовідносин на державному рівні, упровадження нових точок зору на минулі конфлікти та постановка нових актуальних питань, розробка яких допоможе покращити співпрацю на міжнародному рівні.

РОЗДІЛ 3.

ОБРАЗ ПЕРЕСІЧНОГО ЯПОНЦЯ В УЯВЛЕННІ РОСІЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА РУБЕЖУ ХІХ – ХХ СТ.

Кінець ХVІІ – початок ХVІІІ ст. був періодом початкового накопичення у росіян знань про Японію і зародження інтересу до цієї країни. Характерно, що тоді росіяни часто змішували японців з народами Східної Азії загалом. У росіян домінували уявлення про Схід як про казково багату країну, до якої входили Індія, Індокитай, Китай, а також Японія [2, с.114].

Нечисленні ранні російсько-японські контакти, які починають свій відлік з кінця ХVІІ ст., як правило, були випадковими, тим більше, що протягом трьохсот років Японія була майже повністю "закритою країною". Згодом загальні уявлення про Японію в Росії змінювались вже досить динамічно. Як цілком слушно констатувала сучасна російська дослідниця П. Воробйова, у процесі історичного розвитку суспільної думки вона пройшла тривалий шлях від образу слабкого старця, старанної учениці, острівної хижаки, до образу країни роботів, або романтичного образу країни гейш, самураїв [12; с. 164].

Змістовний опис сприйняття європейцями японського суспільства подав В. М. Головнін у «Записках флоту капітана Головніна, про його пригоди в полоні у японців у 1811, 1812 і 1813 роках із залученням зауважень про японську державу і народ». Його записки мали суттєвий вплив на громадську думку європейців, оскільки вони були перекладені декількома європейськими мовами.

Про японців В. М. Головнін зокрема зазначив таке: «Вигнані з Японії місіонери на своє виправдання і через ненависть до народу, який не дав себе обдурити, представили японців перед очима європейців народом хитрим, віроломним, невдячним, мстивим, загалом описали їх у таких фарбах, що тварини більш мерзенної та небезпечної за японця навіть уявити неможливо. Доля приготувала для мене 27-місячне перебування у полоні в цього народу, щоб переконатися у протилежному» [2, с.123].

Звільнившись з полону, В. М. Головнін високо оцінив японську культуру і позитивно описав японців як культурний народ. У результаті цього образ жорсткого японця в Росії почав частково лібералізуватись. Він зазначив, що «Японія – це дивна, цікава поки що своєю невідомістю країна», назвав її «замкненою скринею, в якій заховані скарби країни чудес» [2, с. 183]. Таким змінам сприяла і потреба допомоги з боку Японії для управління російськими землями на Сході. Росії потрібні були від Японії вода і паливо.

Найбільш суттєвий і тривалий вплив на формування образу Японії в Росії справили нариси російського письменника І. О. Гончарова «Росіяни в Японії на початку 1853 і наприкінці 1854 рр.». Автор побував у країні вранішнього сонця, як секретар експедиції С. В. Путятіна. В його нотатках образ Японії є дещо суперечливим. З одного боку, він зображує країну із застарілим устроєм, без жодного шансу на подальший розвиток, в якій життя крокує надзвичайно повільно. Паралельно вимальовується образ «японців-дітей», які постійно бояться всього нового і потребують міцної руки дорослих. Такими «дорослими» І. О. Гончаров вбачає представників європейських країн, а саме Росію, заперечуючи при цьому можливість втручання в російсько-японські відносини з боку США [3; с. 260-262].

Європейські мандрівники XIX ст. майже одноголосно зазначали, що представники вищих суспільних верств у Японії мали «благородну» зовнішність, яка наближувала їх до європейців. Контраст між «благородними» та «низькими» досить сильно кидався в очі. Тому Гончаров припускав, що така різниця пояснюється тим, що в далекі часи одне плем'я (вело своє походження від китайців) завоювало інше (малайське), і це було закріплено в жорсткій соціальній стратифікації, тобто фактично на території Японії мешкають два народи [3, с. 26].

Необхідність розширення зв'язків з Японією пропагувалась деякими російськими друкованими виданнями з тієї причини, що японський народ без жодних докорів сумління найближчим часом отримає на Сході той домінуючий

вплив, на який їм дає право як їх винахідливість, так і гарячкове бажання скористатись плодами європейської цивілізації.

Образ Японії складався не тільки через усну та письмову інформацію, але й через речі, тобто через візуальне сприйняття. Так створенню обличчя Японії як багатой країни сприяв витончений японський фарфор, кераміка та лакові вироби, привезені через Голландію до Росії.

Наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. фактично нейтральний образ Японії почав переорієнтовуватись за іншим вектором. Починаючи з зазначеного періоду, вона намагалася досягти політичної та культурної самостійності. Через початок співпраці зі США слова «Японія» та «японець» стали викликати в аристократів Росії вже не зневагу, а страх від швидкої модернізації країни та формування її як лідера азійського регіону.

Порівняно з попередніми роками, в 1870-х – 1890-х рр. значно збільшується кількість росіян, котрі побували в Японії з різними цілями. Підсумком багатьох подорожей стали щоденники, подорожні записки, значна частина яких публікувалась на сторінках російських газет і журналів. Зокрема це спогади колишніх російських дипломатів і посланників (А. Пелікана, який обіймав пост консула в Йокогамі до 1884 р., консула Г. А. Воллана), спогади різних чиновників, які відвідували країну зі спеціальними дорученнями, учених, які побували в ці роки в Японії [24].

У записах російських мандрівників все частіше почали з'являтися описи японської зовнішності та певне висміювання їх фізіологічних особливостей. У кращому випадку їх з батьківською ніжністю змальовували як дітей, тобто як «недорослів», яким ще варто стати дорослими людьми. Ось як наприкінці XIX ст. російський мандрівник Д. І. Шрейдер описував японський обід: «Коли я дивився на це малоросле суспільство, – японці відрізнялись вкрай невисоким зростом, – на цю масу мікроскопічних чашок, флаконів, блюдець, чайників і нарешті на ці мікроскопічні страви, придатні, кожна окремо, хіба лише для ліліпутів та грудних дітей, – то мені здавалося, що я потрапив у суспільство

дорослих дітей, котрі грають в маленьке господарство і вживають їжу більше для забави, ніж для подолання почуття голоду» [18, с. 364].

Не залишався поза увагою росіян і традиційний японський одяг. Його критикували, оскільки в Японії одяг яскравих барв майже не використовувався. Показником порядності та гарного смаку там вважались спокійні кольори. Через це для росіян палітра кольорів японського одягу здавалась надто убогою. Потрапивши на службу до Токіо, Л. І. Мечников писав: «Я ніде не зустрічав такої безбарвної одноманітності крою і забарвлення одягу, як в Японії. Верх тутешнього хизування полягає в тому, щоб підібрати цілу гаму з відтінків якогось мучного, не то сіруватого, не то рудого кольору, що нагадує павутину» [8, с. 192].

За часів правління Мейдзі японці почали вважати своє тіло негарним, «непридатним» для модернізації і взяли за зразок європейське. Проте виправити будову свого тіла було неможливо, тому для початку набагато простішим здалось приховати власні недоліки за європейським одягом. Таке рішення японських чиновників не залишилось непоміченим в Росії. Найбільша реакція спостерігалась у газетних публікаціях стосовно перших японських посольств в Росії. Ще в 1873 р. кореспондент російської газети скептично відзначав щодо японських військових: «французькі мундири не могли за такий короткий час надати японським солдатам військової осанки. Незвичні костюми сиділи на солдатах смішно, при крокуванні строєм вони постійно збивались, і здалися нам досить комічними» [10].

Одягаючи європейський одяг, японці хотіли сподобатись собі та європейцям і завдяки цьому стати з ними заодно. Спочатку таке бажання викликало милування у європейців, однак вони хвалили новий образ японців лише тоді, коли вони потрапляли за кордон. Так в одній із російських газет зафіксували, що члени японського посольства катались «у відкритих екіпажах по Невському проспекту, не звертаючи на себе нічиєї уваги. Люди, які проходили повз, напевно і не підозрювали, що ці витончені джентельмени в багатих шубах і парижських капелюхах – співвітчизники тих японців, які в

1862 и 1863 роках звертали на себе увагу нашої публіки дивакуватістю своїх костюмів і бритими, жіночними обличчями [10].

Ті, хто довго проживав в Японії, і мав змогу спостерігати її громадян як у японському, так і в європейському одязі, ставились до реформи зовнішнього вигляду більш прохолодно. Більшість з них зазначала, що національний одяг більше пасував японцям.

На початку 1890-х рр. негативне сприйняття в Російській імперії японських реформ стало визначатися не стільки їх поспішністю або сліпим копіюванням європейського життя, скільки ідеєю про традиційний консерватизм Японії, її нездатністю до змін і сприйняття всього нового. Один із прихильників цього підходу, колишній російський консул в Йокогамі А. Пелікан, кажучи про неможливість проведення в Японії насправді прогресивних реформ, пояснює це тим, що «Японія була і буде країною із віджилою і цілком завершеною цивілізацією. Подібно Китаю, вона приречена...» [24].

Фактично до початку XX ст. серед освіченої верхівки російського суспільства домінували негативні оцінки стосовно Японії. Особливо це було помітно після прийняття там у 1889 р. конституції, оскільки в Росії цей крок був сприйнятий як «бездумне копіювання західних методів».

Як уже зазначалося, найбільш динамічно образ Японії формувався у свідомості росіян за часів трагічної російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. Аналізуючи російські агітаційні плакати, легко помітити ряд закономірностей, якими користувались пропагандисти початку XX ст., аби перетворити японців на «рафінованого ворога» для всього російського суспільства.

По-перше, автори російських лубоків, апелюючи до головної фізіологічної особливості японців (низького зросту), у більшості випадків зображували своїх солдат велетнями, які «перемагають японські броненосці самими лише «сапожищами», або гігантських донських козаків, які поїдають японських офіцерів [15].

По-друге, демонструючи неприязнь до Англії та США, на російські плакати додавались зображення «типових капіталістів» поряд з японськими солдатами. Розуміючи свою технічну відсталість у цій війні, Росія всіма способами намагалась «принизити» Японію в очах російського народу, акцентуючи увагу на тому факті, що різке технічне піднесення в цій країні відбулось саме за рахунок англійських та американських інвестицій, а сама Японія просто стоїть за їхніми спинами.

По-третє, в сюжетах лубоків досить часто японців зображували звіроподібними істотами, використовуючи при цьому такі словосполучення: «желтолицый пес», «желтые макаки». Це робилось з метою ліквідації людських рис у японців та деякою мірою ніби виправдовувало вбивства.

За часів російсько-японської війни отримала широку популярність пісня «Варяг» [17, с. 289]. У ній, у тому числі, можна знайти вказівки на «жовтолицих» істот, з якими варто вести боротьбу російським солдатам:

«Из пристани верной мы в битву идём
Навстречу грозящей нам смерти,
За родину в море открытом умрём,
Где ждут желтолицые черти!»

В ідеологічних дискусіях тих часів за японцями закріпились прикметники «желтые, раскосые, коварные» [17, с. 291]. Ні з кольором шкіри, ні з розрізом очей нічого не можна було зробити, проте на кольорових гравюрах, які зображували сцени російсько-японської війни, японські солдати і офіцери мали білу шкіру обличчя з європейськими рисами. Пропорції їх тіла також були підігнані під європейські, а зріст був не нижчим, ніж у росіян.

Стислий аналіз етапів еволюції образу Японії в громадській думці Росії свідчить про переважання європоцентричних уявлень про місце і роль азійських народів у світовій історії, а також про те, що в Росії у цілому не змогли оцінити значення значних соціально-економічних і політичних перетворень в Японії після 1868 р. і можливих наслідків для Росії від процесів, які там відбувалися.

Як змінилось ставлення росіян до своїх південних сусідів у ХХІ ст.? Дати змістовну відповідь на це питання можна лише користуючись статистичними даними.

За результатами опитування, проведеного фондом «Суспільна думка» в 2001р., росіяни ставились до японців та їхньої культури у цілому доброзичливо: 47% – добре і лише 6% – погано. Проте 43% опитаних заявили, що «країна вранішнього сонця» їм зовсім індиферентна [12, с. 166]. На такий відсоток не можна реагувати спокійно, оскільки майже половина респондентів не бачила необхідності дізнаватись більше про країну-сусіда власної держави, з якою досі існують спірні території. Така позиція в майбутньому може зіграти злий жарт у відносинах росіян з японцями та спровокувати появу нових стереотипних суджень, які базуватимуться лише на поверхневих уявленнях.

Отже, аналіз залучених матеріалів дозволяє зробити висновок, що на початковому етапі взаємовідносин з Японією Росія протягом досить короткого часу бачила в ній сусіда-союзника. Після отримання від неї в результаті першого офіційного посольства ліцензію на відвідування одним російським судном на рік м. Нагасакі, з'явилося прагнення реалізувати ідею про Японію як про партнера. Тому регулярно відправлялись делегації із пропозиціями встановити торгівельні відносини з Росією. Але протягом 60 років росіянам не вдалось досягнути мети. З того моменту починала домінувати думка про Японію, як про загадкову, екзотичну та незрозумілу країну, з якою важко мати справу. Делегати дипломатичних місій почали акцентувати увагу на культурних відмінностях між Японією та Росією, що залишає й досі свій відбиток на протиставленні східного та західного світу.

ВИСНОВКИ

У конкурсній роботі була здійснена спроба проаналізувати матеріали дипломатичних місій росіян до Японії в XIX – XX ст. і, систематизувавши їх за хронологічним принципом, дослідити механізм формування уявлень японського суспільства про Росію та росіян.

Підводячи висновки зазначимо, що найважливішими джерелами, якими керувались японці для створення образу типових росіян у японському суспільстві були:

- дипломатичні посольства обох країн з метою стабілізації стосунків;
- духовні місії, зокрема ініційовані православною церквою;;
- свідчення російських мореплавців, які перебували в полоні в Японії;
- записи та замальовки японських моряків, чиї кораблі прибивало до берегів Росії.

Загалом образ Росії сформувався в Японії вже в другій половині XVIII ст. Це був образ страшної, небезпечної, потенційно загрозливої країни. Протягом XIX – XX ст. стосунки двох держав змінювались. На початку XIX ст. через грабіжницькі вилазки у японські факторії на Курильських островах Росія оцінювалась японцями як «загроза з Півночі», а росіяни – як суто ворожий народ.

Найбільш лояльно ставилось японське суспільство до духовної діяльності Святого Миколая Японського, який здійснював фактично місіонерські заходи по розширенню впливу православної церкви. Не дивлячись на те, що спочатку на християнство в Японії дивились як на злодійську церкву, йому вдалось за досить короткий проміжок часу зібрати свою паству та постійно примножувати її.

Наприкінці XIX ст. через постійні територіальні претензії, японське суспільство вбачало в Росії лише агресора та загарбника, що невдовзі вилилось у справжню російсько-японську війну.

Ця війна найбільш негативно вплинула на сприйняття Японією Росії, порівняно з попередніми конфліктами. Через неї ніби постали з минулого уявлення про росіян як про породження пекла. Російських солдатів зображували «червоними чортами», які воюють проти японців. При цьому війна мала цілком очевидну «колірну» забарвленість та подекуди висвітлювалась як протистояння двох рас.

Саме під час цієї війни з'являються лубоки – народні японські плакати з агітаційним змістом. Їх поширення мало значний резонанс, адже досить швидко зробило росіян справжніми невігласами та монстрами в очах японського народу. Коли японець бачив реального росіянина після довготривалого споглядання цих лубоків, то він здавався йому ідентичним із фотографією на плакаті, що викривляло дійсність, адже картинки російських солдат на подібних агітаційних листівках були значно гіперболізовані.

З часу закінчення російсько-японської війни пройшло 112 років. Зараз в Японії постійно проводяться різноманітні соціальні опитування стосовно зовнішньополітичних векторів. Результати опитувань дійсно вражають, адже не дивлячись на те, що більше століття минуло з тих буремних часів, анкетування 2011 р. показало, що частка тих, хто не відчував симпатії до Росії складає 82,9%. Анексія Криму Росією призвела до чергового обвалу, адже японці чітко проводять аналогію з Курильськими островами. Сьогодні переважна більшість представників японської інтелігенції принципово розмежовують Росію та Західну Європу. Їх загальне розуміння таке, що Росія є окремою політичною «істотою», яка помітно відстає від Європи.

Безперечно, дослідження не було одностороннім, тому увага акцентувалась і на уявленнях росіян про японців. Стислий аналіз етапів еволюції образу Японії в громадській думці Росії свідчить про те, що ставлення російського суспільства до Японії протягом кінця XVIII – XIX ст. було більшою мірою нейтральним, ніж негативним. Перелом суспільної думки стався за часів російсько-японської війни. Тоді Японія стала заклятим ворогом для російських солдатів, котрі асоціювали їх з «желтолицими чертями».

До початку ведення військових дій росіян більше цікавив зовнішній вигляд японців. Саме з цього питання піднімались найбільша полеміка та дискусії. Навіть у газетних публікаціях стосовно японських посольств у Росію значне місце посіли описи одягу японських делегатів.

Можливо, що відсутність більш серйозних роздумів стосовно японців, була спровокована тим фактом, що підсвідомо росіяни сприймали їх як «дітей», які потребують допомоги «дорослих». На роль «дорослих» вони готували себе і категорично наголошували, що з цими обов'язками США зовсім не впорається.

Лише наприкінці XIX ст., коли Японія почала певну співпрацю зі Сполученими Штатами, у Росії слово «японець» стало викликати пересторогу та реальну загрозу. З початку російсько-японської війни відбувалась повна дегуманізація японців, за ними остаточно закріпився образ ворога.

Беручи до уваги сучасні статистичні дослідження, можна зробити висновок, що протягом останнього століття відношення росіян до японців покращилось. Близько половини опитаних респондентів добре відносились до японців та їхньої культури в цілому.

Отже, підсумовуючи все вищезазначене, варто підкреслити, що формування образу Росії в Японії не випадково декларується світовою спільнотою серед важливих політичних та історичних завдань. Сучасна статистика дає право вважати, що японці досі пам'ятають всі збитки, завдані політикою Росії. А отже детальний аналіз витоків такого ставлення до країни-сусіда може запобігти появі нових конфліктних ситуацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Воллан Г. А. В стране восходящего солнца / Г. Воллан. – М.: Издание Товарищества М.О. Вольфъ, 1906. – 577 с.
2. Головнин В. М. Записки о приключениях в плену у японцев / В. М. Головнин. – М.: Захаров, 2004.
3. Гончаров И. А. Фрегат «Паллада» / И. Гончаров. – М.: Советская Россия, 1976. – 608 с.
4. Дневники святого Николая Японского: в 5 т. / сост. К. Накамура. СПб.: Гиперион. – 2004. Т. 1. – 880 с.
5. Дневники святого Николая Японского: в 5 т. / сост. К. Накамура. СПб.: Гиперион. – 2004. Т. 5. – 960 с.
6. Кодзиро Сэридзава. Умереть в Париже. – М.: «Иностранка», 2002. – С. 24 – 25.
7. Кацурагава Хосю. Краткие вести о скитаниях в северных водах / пер. В. М. Константинова. – М.: Наука, 1978. – 474 с.
8. Мечников Л. И. Воспоминания о двухлетней службе в Японии. // Известия Восточного института Дальневосточного государственного университета. – Владивосток, 2001. – № 6. – С. 170 – 211.
9. Оцуки Гэнтаку, Симура Хироюки. Канкай ибун. Удивительные сведения об окружающих землю морях / пер. В. Н. Горегляда. – СПб.: Гиперион, 2009. – 393 с.
10. Первые японские посольства в России в газетных публикациях 1862 - 1874 гг.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Japan/XIX/1860-1880/Perv_jap_posolstva/text71.phtml?id=13822.

ЛІТЕРАТУРА

11. Афанасьев А. И. Образ России в глазах японцев: основные парадигмы исследования: [Электронный ресурс] / А. И. Афанасьев. – Режим доступа до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/v/obraz-rossii-v-glazah-yapontsev-osnovnye-paradigmy-issledovaniya>.
12. Воробйова П. Ф. Стереотипные образы России и Японии / П. Ф. Воробйова // Япония 2010. Ежегодник. – М.: «АИРО-XXI». – 2008. – С. 162–181.
13. Гловели Г. Д. Лев Мечников / Г. Д. Гловели // Альтернативы. – 1995. – №1. – С. 146–167.
14. Гулин А. С. Л. И. Мечников – исследователь Японии / А. С. Гулин // Гуманитарный вектор. – 2011. – №2. – С. 15–23.
15. «Желтолицые черти» проти козаків. Плакати часів російсько-японської війни: [Електронний ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2011/02/10/23399/#2>.
16. Краснощекова Е. А. И. А. Гончаров: мир творчества / Е. А. Краснощекова. – СПб.: Пушкинский фонд, 1997. – 471 с.
17. Мещеряков А. Н. Стать японцем / А. Н. Мещеряков. – М.: Эксмо, 2012. – 432 с.
18. Мещеряков А. Н. Книга японских обыкновений / А. Н. Мещеряков. – М.: Наталис, 1999. – 399 с.
19. Митико Икута. Образ Японии в России в период Эдо (XVII – XIX вв.) // Известия Восточного института Дальневосточного государственного университета. – Владивосток, 2005. – № 9. – С. 107 – 127.
20. Молодякова Э. В. Россия и Япония: соседи в новом тысячелетии / Э. В. Молодякова. – М.: АИРО–XX, 2004. – 284 с.
21. Овчинников В. В. Сакура и дуб / В. В. Овчинников // Роман-газета. – М.: Госкомиздат, 1987. – Вып. 3. – 80 с.
22. Саблина Э. Б. 150 лет Православия в Японии. История Японской Православной Церкви и её основатель Святитель Николай / Э. Б. Саблина. – М.: АИРО-XXI; СПб.: «Дмитрий Буланин». – 2006. – 528 с.

23. Чугров С. В. Образ России в Японии и образ Японии в России: Рабочая тетрадь 33/2016 / [С.В. Чугров]; [гл. ред. И.С. Иванов]; Российский совет по международным делам (РСМД). – М.: НП РСМД, 2016. – 64 с.
24. Штейнгауз А. И. Япония и японцы глазами русских (вторая половина XIX в.): [Электронный ресурс] / О. И. Штейнгауз // Toronto Slavic Quarterly. – 2005. – Режим доступа до ресурсу: <http://sites.utoronto.ca/tsq/12/shtejngauz12.shtml>.